

ŞAĞIRDLARIN MƏNTİQİ TƏFƏKKÜRÜNÜN FORMALAŞMASINDA TAPMACALARIN ROLU

Arif KAZIMOV,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji
Universitetinin baş müəllimi

Açar sözlər: janr, xalq ədəbiyyatı, transliterasiya, sovet ideologiyası, seriya, təsnifat, missiya tiraj, tirajçılıq, kütləvi nəşr, sərəncam.

Ключевые слова: жанр, народная литература, транслитерация, советская идеология серия, классификация, миссия, тиражирование, издательство, массовая публикация, декрет.

Key words: genre, folk literature, transliteration, Soviet ideology, series, classification, mission, replication, designers, mass publication, decree.

Tapmacaların yaranma tarixi çox qədimdir. Qədim yunan filosofu Arisotelin yaşadığı dövrdən üzvi bəri bir çox əski mənbələrdə, yazılı abidələrin dilində, lüğətlərdə, o cümlədən bəzi dərjələrdə tapmacalar haqqında epizodik də olsa, məlumatlar rast gəlmək mümkündür. XI əsrin böyük türkoloqu M.Kaşğarının «Divani-lügət-it-türk» əsərində tapmacaların qəbilələr arasında «tabzuq» adı ilə yayıldığı və işləndiyi də göstərilir.

Hazırda tapmacalar türkdillli xalqlar arasında **bilməce** (türk), **topşmək** (öz-bək), **matal** (türkmən), **tapmaca** (Azərbaycan), Kərkük türkləri (həm **tapmaca**, həm də **bilməce**), **uşuk** (çuvaş) və s. adları ilə tanınır. Lakin tapmaca nümunələrinin mövcudluğuna baxmayaraq, bu janrın tədqiqi və toplanması nədənsə uzun müddət diqqətdən kənar qalmışdır. Bu barədə P.Əfəndiyev yazır: «Xalq ədəbiyyatımızın janrları içərisində ən az tədqiq olunan və demək olar ki, heç öyrənilməyən tapmacalardır... XIX əsrə qədər tapmacalar toplanmamış və yazıya alınmamışdır».

Doğrudur, Azərbaycan xalq tapmacalarının toplanmasına dair biz ilk cəhdlərə məhz XIX əsrə aid olan mənbələrdə

rast gəlirik. Bunlar 1881-1889-cu illərdə Tiflis şəhərində dərc olunmuş və ayrı-ayrı nəşrlərdə Azərbaycan tapmaca nümunələrinə rast gəlinən «Qafqaz vilayətlərinin və tayfalarının təsviri üçün material məcmuəsi»dir.

Azərbaycan tapmacalarının toplanması məhz XIX əsrdə başlanmışdır. Azərbaycan MEA-nın Respublika Əlyazmaların fondunda saxlanılan, XVIII-XIX əsrlərə aid olan bir neçə xalq tapmaca nümunələri günümüzdə qədr gəlib çatmışdır.

Tapmacaların toplanmasında F.Köçərliyin xüsusi xidməti olmuşdur. O, 1912-ci ildə nəşr etdiyi «Balalara hədiyyə» kitabında bir sıra tapmaca nümunələri vermişdir (təxminən 30-a yaxın). Həmin tapmacaların çoxu sonradan nəşr olunmuş tapmacalar kitabında da öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan tapmacalarının fundamental şəkildə toplanıb nəşr edilməsi işi, əsasən, 1920-ci illərdən sonra həyata keçirilmişdir. 1928-ci ildə iki tapmacalar kitabı latın qrafikası ilə işıq üzünə çıxmışdır. Həmin kitablardan birinin müəllifi folklorşünas Vəli Xulufu, digərinin müəllifi isə ədəbiyyatşünas-alim H.Zey-

nallıdır. Sonralar 1928-ci ildə H.Zeynalının Bakıda «Azərşəxs»də nəşr etdiyi «Azərbaycan tapmacaları» toplusu 2013-cü ildə transliterasiya edilərək AMEA-nın Folklor İnstitutunun Elmi Şurasının qərarı ilə «Azərbaycan folklorunun ilkin nəşrləri» seriyası altında yenidən çap olunmuşdur.

Sual oluna bilər ki, bir ildə iki tapmacalar kitabının dövlət tərəfindən nəşr edilməsinə səbəb nə idi? Azərbaycan folkloruna qayğı, yoxsa ideoloji tapşırıq? Təbii ki, bu da səbəbsiz deyildir. Xatırladaq ki, 1920-ci illərdə folklor nümunələrinin toplanması və nəşri birbaşa siyasi-ideoloji məsələlərin tərkib hissələrindən biri hesab olunurdu. Belə ki klassik irsi «köhnəlik qalığı», «mürtəccə burjuva ədəbiyyatı» adlandırılan sovet ideologiyası folkloru əsl «xalq ədəbiyyatı» sayaraq onun toplanmasına və nəşrinə xüsusi əhəmiyyət verirdi. Həmin dövrdə folklor nümunələrinin, o cümlədən, tapmacaların toplanıb nəşr edilməsinin həm müsbət, həm də mənfi cəhətləri vardı. Müsbət cəhəti o idi ki, xalq yaradıcılığı itib-batmaqdan xilas olurdu, mənfi cəhəti isə folklor toplanmadan daha çox partiyanın tapşırığının yerinə yetirilməsi, yəni siyasi kompaniya kimi baxan adamların topladığı folklor nümunələrinin poetik keyfiyyəti əksər hallarda çox aşağı idi. Lakin ideoloji tapşırıq baxmayaraq, geniş xalq yaradıcılığının toplanması və nəşri işi V.Xulufu, H.Zeynallı, H.Əlizadə kimi sıriştəli folklorşünasların öhdəsinə düşdü.

Eyni ildə nəşr olunmuş tapmacalar kitablarının hər biri özünəməxsus maziyyətli ilə seçilirdi.

V.Xulufunun «Tapmacalar» kitabı Azərbaycan dramaturgiyasının banisi

M.F.Axundzadənin vəfatının 50 illiyinə itihaf olunub. Kitabda 726 tapmaca verilmiş, sonda isə həmin tapmacaların cavabları öz əksini tapmışdır. Kitabın müqəddiməsində müəllif yazmışdır: «... tapmacanın yazılışında toplanan qəzanın (yəni – bölgənin) tələffüzündə olan xüsusiyəti mümkün qədər saxlamağa çalışıq. Bunun dil müəxassislərinə əhəmiyyəti olduğu kimi, hər qəzadə öz tapmacalarını öz tələffüzündə oxuyar və başqa qəzələr də bu xüsusiyət ilə tanış olar».

V.Xulufunun kitabının ən önəmli cəhətlərindən biri də o idi ki, nənki tapmacaların dili saxtalaşdırılmamış, həmçinin nümunələr məzmun və formasına dəyişiklik edilmədən olduğu kimi verilmişdir. Müəllif hər bir tapmaca nümunəsinin sonunda topladığı rayonun, kəndin adını göstərmiş, eyni zamanda həmin bölgənin dil, ləhcə xüsusiyətlərini eyni ilə təqdim etmişdir.

*Hacıya gedənlər haç eşqinə,
Başındakı tac eşqinə,
Mana elə bir kilitim gətir ki,
Nə əriş olsun, nə arğacı.
(Baka, Buzovna dialekti, s.60).*

*Aşıxdır qan ayaxıl,
Qan dutar qan ayaxıl,
Bu gün bir heqmat gördüm
Üç başlı, ön ayaxıl. (Şəmkir
dialekti, s.23).*

*O nədir ki altı daşdı, daş dəyil,
Üstü daşdı, daş dəyil,
Heyvan inan otdar
Heyvana yoldaş dəyil. (Şamaxı,
s.92).*

*Altı daşdı, daş dəyil,
Ustu daşdır, daş dəyil.
Yumurtadar toyuk kimi
Toyuğa yoldaş dəyil.*

(Naxçıvan dialekti, s.19).

Kitabın müqəddiməsində oxuyuruq: «...el ədəbiyyatının başqa növlərinə nisbətən tapmacaların özünün ayrıca bir xüsusiyyəti vardır. Bunun materialı daha real və daha təbii. Təbiətdə və həyatda nə görülsə, tapmaca da onun üzərində qurulur».

V.Xuluflu tapmacaları xalq fikrinin «matematikas» (riyaziyyatı) adlandırılmışdır. Müqəddimədə o da aydın olur ki, müəllif toplanmış materialların çoxunu təbiətdə əldə olduğundan onları digər qruplara bölməyib olifba sırası ilə verməyi daha münasib hesab etmişdir.

V.Xulufludan fərqli olaraq, H.Zeynallı həmin dövrdə tapmacalar haqqında Rusiya və Avropada çap olunan kitabları diqqətlə araşdırmış, onların tərtibi və müəlliflərinə diqqətini yönəldərək öz kitabını müəyyən elmi əsaslarla uyğun tərtib etmişdir. Kitabı sıra ilə 760 tapmaca daxil edilmiş və onların cavablarını kitabın sonunda vermişdir. Həminənin müəllif kitabı böyük bir müqəddiməyə yazılmışdır. Burada tapmacalar haqqında deyilən fikirlərin hamısı Azərbaycan folklorşünaslığı üçün yeni idi. Müəllif tapmacaları ayrıca deyil, Azərbaycan folklorunun başqa janrları ilə, xüsusilə atalar sözü və bayatılarla sıx əlaqədə təhlil edir. Müəllif göstərir ki, tapmaca atalar sözü, bayatıya, nağıllara nisbətən daha çox kollektivlik xüsusiyyətinə malikdir.

H.Zeynallı atalar sözləri və bayatılardan sonra tapmacaların öz əhəmiyyətinə və yayılmasına görə şifahi xalq ədəbiyyatının janrları arasında üçüncü yer tutduğunu göstərmişdir.

Çünki tapmacalarda iki tərəf olur: tapmacanın özü, bir də onun cavabı.

Kitabda tapmacalar 10 qrup bölünmüşdür: 1. İnsan haqqında, 2. Təsrüfat, 3. Təbiətdə dair, 4. Heyvana, 5. Nəbatat, 6. Yemək, içmək haqqında, 7. cəmiyyətə gərəklər və şeylər, 8. Qeyri-maddi şeylər, 9. Bilgi və ona gərəklər, 10. Tayfalar haqqında.

Müqəddimənin sonunda müəllif onu da qeyd edir ki, kitabda tapmacaları çoxu Bakı, Şamaxı, Göyçay ətrafından və az qismi isə Quba və Qarabağdan olan şəxslərdən toplanmışdır.

1960-cı illərdən başlayaraq Azərbaycan xalq tapmacalarının toplanıb nəşr etdirilmək missiyasını mərhum folklorşünas-alim Nurəddin Seyidov yerinə yetirmişdir. Folklorşünas N.Seyidovun tapmacaların toplanması, yayılması və öyrənilməsi üzrə işini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. O, bir neçə tapmaca məcmuəsi nəşr etdirmişdir.

Müəllifin 1969-cu ildə «Gənclik» nəşriyyatında kirit qrafikası ilə nəşr olunan kitabında 355 tapmaca toplanmışdır. Müxtəlif mövzularda olan bu tapmacalar xalqımızın poetik təfəkkürünün, müdrikliyinin, yaradıcılıq təxəyyülünün sonsuz imkanlara malik olduğunu göstərir.

Tədqiqatçı cəhətdir ki, kitabda toplanan tapmacaların müəyyən xronoloji ardıcılığı əsaslanıb və mövzularına görə müxtəlif başlıqlar altında təsnif olunmuşdur. «Təbiət və onun hadisələri haqqında», «Bostan, torovoz bitkiləri haqqında», «Mədəni bitkilər haqqında», «Quşlar haqqında», «Silahlar haqqında», «Mətbuat və texnika haqqında» və s.

Cavabların hər biri tapmacanın axırında deyil, kitabın sonunda verilmişdir. Bu tərtibat fikrimizə, faydalıdır. Çünki bu, oxucunun tapmaca ilə əlaqədar

düşünməsinə səbəb olur; belə olduqda çox vaxt oxucu cavaba baxmadan tapmacanı tapır.

Qeyd etmək lazımdır ki, kitabçaya yeni daxil edilmiş tapmacalar da bədii səviyyəsi və məzmun etibarilə xüsusi olaraq seçilir. Bütün bunlarla yanaşı, kitabçada bəzi qüsurlar da vardır. Bu, özünü orfoqrafik xətərlərdə daha çox göstərir. Kitabçada girişin verilməməsi də nöqsanlı cəhət hesab olunmalıdır. Tapmaca haqqında ümumi məlumat və yeni tapmacalara dair qısa şərh verilməsi yerinə düşərdi.

Tapmacalara dair sonuncu nəşr Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin «Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütlüvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında» 12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamına uyğun olaraq «Şərq-Qərb» nəşriyyatı tərəfindən 25000 tirajla çap olunmuşdur.

Bu kitabda məzmun baxımından rəngarəng olmaqla, həyatın ən müxtəlif sahələri ilə bağlı, o cümlədən təbiət və təbii hadisələr, sənətimiz, bitkilər və heyvanat aləmi, ev əşyaları, geyimlər, silahlar, bəzək şeyləri və s. haqda dəyişik mövzulu tapmaca nümunələri toplanmışdır.

Yeri gəlmişkən, onu da qeyd etmək ki, 1960-cı ildən üzü bəri son dövrlərə qədər nəşr olunmuş «Tapmacalar» kitablarında tərtibçilər tapmaca matnləri üzərində işləyərək dialekt söz və ifadələri, arxaik sözləri, mətdən «təmizləyib», onları ədəbi dilə uyğunlaşdırmış, yaxud ədəbi dilə məxsus söz və ifadələrə əvəz etmişdir. Təbii ki, bu «məmliyyə» tapmacalarımızın dilini bir çox vacib keyfiyyətlərdən (fonetik tərkibi, leksik tutumu və qrammatik quruluşu baxımından)

məhrum etmişdir. Çünki tapmacalarımızda mövcud olmuş ayrı-ayrı dialekt sözlər və ifadələr bir çox hallarda folklor dünyagörüşü ilə bağlı olur. Yəni bu sözlər tapmacalarımızda yaşayan əski dünyagörüşü özündə ifadə edir. Onların bir çoxu unudulmuş mifoloji obrazları, əşyalar, mifik anlayışları, animistik varlıqları bildirir. Tapmaca nümunələrinə «dilini ədəbiləşdirilməsi» adı altında müdaxilə əsində folklor örnəyini onun canlı koloritdən məhrum etmişdir. Son nəşrlərdə bilavasitə tapmacalarımızın dili olduğu kimi saxlanmamış, dilə süni müdaxilələr olunmuşdur.

Bütün deyilənlər rəğmə, tapmacaların toplanıb nəşr edilərkən gənc nəslə ötürülməsi onların zehininin, dərəkasinin inkişafına tökan verir, onlarda bir tərəfdən tez qavrama, axtarub tapma, iti hesablamə, hazırcavablıq qabiliyyətinin sürətləndirir, digər tərəfdən elmi təsəvvür yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. P.Əfəndiyev. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, «Maaşığı» nəşri, 1981, s. 104.
2. Татарские тексты, песни, заговоры, пословицы. Типограф. СМОЛПТК, 1894, вып. 18, стр. 51-53, 62-65.
3. A.Məmmədova. Yazılı abidələrdə tapmacalar, Əlyazmalar xəzinəsində, V s. Bakı, 1973, s. 85-90.
4. V.Xuluflu. Tapmacalar. Bakı, 1928, s. 7.
5. H.Zeynallı. Azərbaycan tapmacaları. Bakı, «Azərneşr», 1928, s. 5.
6. N.Seyidov. Tapmacalar. Bakı, «Gənclik», 1967, s. 12.
7. N.Seyidov. Tapmacalar. Bakı, «Gənclik», 1969, s. 24.
8. N.Seyidov. Tapmacalar. Bakı, «Gənclik», 1971, s. 36.
9. N.Seyidov. Tapmacalar. Bakı, «Gənclik», 2004 s. 3-7.
10. F.Köçərli. «Balalara hədiyyə». 1912, s. 56.

XÜLASƏ

Tapmacaların yaranma tarixi çox qədimdir. Tədqiqatçıların çoxu onun b.e.ə. IV-V əsrlərə təsadüf olduğunu qeyd edirlər. Bu tarix, təbii ki, qədim yunan filosofu Aristotelin yaşadığı dövrə aid edilir. Çünki tədqiqatçıların verdiyi məlumata görə, tapmacaya dair ilk tərif məhz Aristotelə məxsusdur. Rus və Azərbaycan folklorşünaslığında tapmacaya verilmiş həmin tərif kitabdan kitaba düşərək dövrümüzə qədər gəlib çıxmışdır.

Azərbaycanda tapmacaların toplanması və nəşrinə, əsasən, XIX əsrdən başlanmışdır. 1928-ci ildə iki tapmacalar kitabı (V.Xuluflu «Tapmacalar», H.Zeynalli «Azərbaycan tapmacaları») nəşr olunmuşdur. Həmin kitabların hər birinin özünəməxsus spesifik xüsusiyyətləri vardır. 1960-cı ildən başlayaraq tapmacaların toplanıb nəşr olunması missiyasını mərhum filologiya elmləri namizədi Nurəddin Seyidov uğurla yerinə yetirmişdir. Son tapmacalar kitabı isə dövlət başçısının sərəncamına əsasən, latın qrafikası ilə 2004-cü ildə nəşr olunmuşdur.

РЕЗЮМЕ

Об истории собирания и издания загадок

История головоломок очень древняя. Большинство исследователей отмечают, что они относятся к IV-V вв. Это тот период, в котором жил древнегреческий философ Аристотель. Потому что первое определение головоломки принадлежит Аристотелю. Эта похвала, данная русскому и азербайджанскому фольклору перекачиваясь от одной книги к другому дошло до наших

дней.

Сбор и публикация головоломок в Азербайджане началось, в основном, в XIX веке. В 1928 году были опубликованы две головоломки (В. Хулуflu «Головоломки», Х.Зейналлы «Азербайджанские головоломки»). Каждая из этих книг имеют специфические особенности. С 1960 года миссия издания головоломок успешно выполнял кандидат филологических наук Нуреддин Сеидов. Книга последних головоломок была опубликована в 2004 году латинским шрифтом.

SUMMARY

On the history of collecting and publishing puzzles

The history of puzzles is very ancient. Most researchers note that they belong to the IV-V centuries. This is the period in which the ancient Greek philosopher Aristotle lived. Because the first definition of the puzzle belongs to Aristotle. This praise given to Russian and Azerbaijani folklore, pumping from one book to another, has come down to our days.

The collection and publication of puzzles in Azerbaijan began, in the main, in the XIX century. In 1928, two puzzles were published (V. Hulufly "Puzzles", H. Zeynalli "Azerbaijani puzzles"). Each of these books has specific features. Since 1960, Nurededdin Seyidov, Candidate of Philological Sciences, successfully carried out the mission of publishing puzzles. The book of the latest puzzles was published in 2004 in Latin script.